

Türkmen taryhyň ak ýoly

Category: Hekaýalar, Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar
написано kitapcy | 23 января, 2025

Türkmen taryhyň ak ýoly TÜRKMEN TARYHNYŇ AK ÝOLY

Nuh zamanyndan bări türkmen halky özüniň gahrymanlaryny unutman, agyzdan-agza, nesilden-nesle geçirip gelýär. Dowamda şeýle bolup gider oturar. Halk özüniň kalbyna, islegine, maksadyna görä ertekidir rowaýat, dessandyr epos döredýär. Olary ýatdan bilipdirler, bilyärler, bilerler. Halk döredijiliginin içindäki položitel gahrymanlara guwanýarlar, ýeňişlerine begenýärler. Otrisatel gahrymanlary halamaýarlar, olaryň kăbir üstünliklerine, ýeňişlerine gynanýarlar. Olary halk özünden daşda saklaýar. Eposlary, dessanlary, ertekidir rowaýatlary sanap gezi uzaldyp oturmalyň. Olary bilmeyän, eşitmeýän türkmen ýok bolsa gerek. Gepiň tümmeýän, yetirjek bolalyň!

Sowet döwri diýilýän zamanada özbaşdak, garaşsyz döwleti küýsäp, är ýigitlere baştutanlyk eden ar-namysly, gaplaň ýurekli gerçekler barasyndaky arhiw ýazgylarymyz, taryhymyz gulp astynda saklanýardy. Ylymy-sowatly, görnükli alymlarymyz, taryhçylarymyz munuň ýedi menzil töwereginden baryp bilmediler. Sebäbi gulp astynda Gökdepe galasynyň gahrymanlarça goralyşy, ar-namys, Watan üçin başyny goýanlaryň kysmaty baslygyp ýatyrdy. Garaş han ogly Ýomudskiniň «Türkmenler we rewolýusiýa» diýen taryhy eseri saklanýardy. Şol döwrüň diri shaýady N.N.Ýomudskinoň eserinde Jüneýit han, Eziz han hakynda ýazylan hakykat ýatyrdy. Türkmen halky bu gahrymanlar barasynda, ýagny günbatar türkmenler; Eziz han hakynda, Jeýhun kenarynda ýasaýanlar Jüneýit han barasynda aňsyz zat bilmeýärdiler.

Arhiwdäki taryhyнызы öwrenip halka ýaýmak alymlarymyzyň, taryhçylarymyzyň paýyna düşýärdi. Olar-da Gökdepe galasy, Gazawat söweşi, Türkmensähra gozgalaň hakynda, Jüneýit han, Eziz han barada dil ýaryp bilmezdi. Kelam agyz söz açsalar, Sibirden çykaryljakdygyny aýnada gören ýaly anyk aňlaýardylar.

Şeýle-de bolsa, men-men diýen alymlarymyz, taryhçylarymyz Gaýyp Nepesow, Mäti Kösäýew, Baýmuhammet Garryýew, Aga Garryýew, Aman Kekilow, Ata Rahmanow ýöne ýatmadylar. Gadymy şahslardan – «Gorkut atadan» başladylar. Epos yzarlanyp başlandy. Çemceläp ýygnan eserlerini çanaklap dökdüler. Olaryň başlaryna ýok oýun saldylar. Görgi baryny görkezdiler. Bu aýdylanlary teswirlemek üçin käbir delilnama getirmek zerurlyk edýär. Şonuň üçin geçen wakalardan, gazet-žurnal sahypalaryndaly ýazgylardan tysmal almaly boldy.

Kyrkynjy ýyllaryň ikinji ýarymynda Aşgabadyň pedagogik institutynda «Gorkut atany» öwredip başladylar. Sapakda, esasan, bütin ömrini halk döredijiligine baþş eden, hakdan içen, guýmagursak professor Mäti (agamyz) Kösäýew ilkinji bolup «Gorkut atanyň» gatyń açdy. Yetişibildiginden talyplara eposy ýazdyrardy. Gaýybana okaýan talyplar il içinde «Gorkut atany» okap başladylar. Türkmen halky gahrymanyna guwanyp başaldy. Armaj, guwanç uzaga çekmedi.

«Gorkut ata» eposy halka garşı ýazylan epos diýlip, oña ýalan töhmeti atdylar. Döwletli iş bitirip, halkyň göwnünden turan alymlardyr taryhçylaryň daşyna halka ayladylar. Birnäçesini basdylar, birnäçesini işinden daşlaşdyryp, Çärjewden, Daşhowuzdan çykardylar. Yzy indegli, yzarlanýan ýagdaýda ýaşamaly, işlemeli boldular. Sözümüz gury bolmaz ýaly, 1953-nji ýylyň mart aýynda Aman Kekilowyň, A.Garryýewin «Sowet edebiýaty» žurnalynyň redaksiýasyna ýazan hatlary bilen tanyssak ynamly bolar:

«Sowet edebiýaty» žurnalynyň redaksiýasyna.

SSKP Merkezi Komitetiniň organy «Kommunist» žurnalynyň 1953-nji ýylda çykan 2-nji sanynda çap edilen «Türkmen edebiýatynyň dessançylyk häsiýeti hakynda» diýen makalam ideýa taýdan zyýanly bir makala hökmünde ýazgaryldy. «Sowet edebiýaty» žurnalynyň 1952-nji ýylda çykan 12-nji sanynda bolsa meniň şol makalamyň zyýanlydygy we onda goýberlen ýalňyşlyklar hakynda ýörite redaksion makala çap edildi.

Men şu ady tutulan makalamy 1940-njy ýylda ýazyp, 1950-nji ýylyň başlarynda «Sowet edebiýaty» žurnalyna hödürledim. Men

özümiň şu makalamda halka garşy «Gorkut ata» kitabynyň türkmen halkynyň epiki döredijiligininiň ösmeginde rol oýnady diýip görkezmäge synanyşyk etmek bilen, uly ýalňyşlyklar goýberipdirin. «Gorkut ata» kitabynyň aýry-aýry hekaýalary halk arasynda ýaýrady diýip, nädogry pikirleri subut etjek bolup, men özümiň şu makalamda, şol halka garşy eposdan mysallar getiripdirin.

Men özümiň şu makalam ýazylan döwürde, ýagny «Gorkut ata» kitaby hakynda «Правда» gazetiniň görkezmesine we TKP Merkezi Komitetiniň kararyna çenli onuň halka garşy we reaksiýon häsiýetine düşünmändirin. Bu düşünmezlik bolsa meni makalanda gödek ýalňyşlyklara eltdi.

«Gorkut ata» kitabynyň reaksiýon häsiýeti partiýamzyň Merkezi Komiteti, partiýa metbugaty hem biziň sowet jemgyýetimiz tarapyndan paş edilenden soñ, men özümiň bu meselede goýberen ýalňyşyma düşünip, Çärjew döwlet pedagogik institutynyň kommunistleriniň açyk partiýa ýygnagynda, Çärjew şäheriniň, Çärjew, Farap, Kaganoviç we Sakar raýonlarynyň mugallymlarynyň maslahatynda hem-de başga ýygnaklarda «Gorkut ata» kitabynyň reaksiýon manysy hakynda dokladlar etmek bilen, bu meseledäki öz ýalňyşlarym barasynda hem ýörite durup geçdim. Men özümiň goýberen ýalňyşyma çuňňur düşünmäge we ony düzetmäge kömek eden partiýa metbugatyna we sowet jemgyýetine çyn ýürekden minnetdardyrym.

Aman KEKILOW,
Mart, 1953 ýyl.

Redaksiýa hat

«Murgap oazisiniň Russiýa imperiýasynyň sostawyna girmegi» diýen makalam «SSSR Ylymlar akademiýasynyň Türkmenistan filialynyň habarlarynda» çap edilipdi (1951-nji ýyl. No 3). Şol makalamda men Ahal tekeleriniň howaýy özbaşdaklygyny tassyklapdyrym. Teke hanlaryny (Nurberdi han, Gowşut han) ideallaşdymaklyga ýol beripdirin, munuň özi-de uly ýalňyşlykdyr. Elbetde, meniň bu tassyklamalarymyň we ýalňyşlyklarymyň ählisi «Kommunist» žurnalynyň sanynda

adalatly görkezildi.

Öz ýalňyşlyklaryma her taraplaýyn we çuň paýhaslanmak hem-de akyl ýetirmek bilen, men «Kommunist» žurnalynyň sagdyn, prinsipial tankydyndan özüm üçin degişli netijeleri we sapaklary çykarandygymy hem-de öz tarapymdan goýberlen ýalňyşlyklary düzetmäge we olary ýok etmäge ähli güýjümi sarp etjekdigimi aýtmagy zerur hasap edýärin.

(Professor A.Garryýewiň haty köp derejede gysgaldylyp alyndy. Awtor) («Sowet edebiýaty». Çap etmäge rugsat edilen wagty 18.05.53 ý.).

Gep – çig deri, eýlä-beýlä çekeläp oturmalyň! «Kötek güýcli bolsa, ýüň gazyk ýere girer» diýen türkmen nakyly bilen hatlar baradaky düşunjäni jemlesek, kemterlik etmese gerek.

Jüneýit han barasynda gürrüň gozgajak bolsak, turuwbaşdan arhiw materiallaryna daýanmaly bolarys.

Garaßszlyk aýy başlan badyna «Yaş kommunist» gazetinde «Jüneýit han kim bolupdyr?» (05.10.1991 ý.) diýen makala çap edilipdi. Bu makalada Jüneýit hanyň atlysy bolup gulluk eden, Tagta posýologynda ýaşap dünýäden öten, meşhur **Şyhnazar aganyň** beren gürrüňinden söhbet açylýar.

«Jüneýit han türkmeniň ýomut taýpasynyň orsugcy (jüneýit) tiresinden bolup, ady Gurbanmämmet bolmaly. Ol orta daýhan maşgalasynda dünýä inýär. Türkmeniň demirgazyk raýonyndaky ýomut taýpalary Hywa hanlygynyň raýatynda bolupdyr. Jüneýit hana-da öz jüneýit tiresiniň salgydyny ýygnap, Hywa hanyna gowşurmak emeli ýetipdir. Ol Hywa hanyna halallyk bilen gaty gowy hyzmat edipdir.

Şol döwürlerde Hywa hany sözenek keseline sataşýar. Emri güýcli han, bir ýerde tebip, gurrandaz bolsa ýygnaýar, tebiplerden em sorasa, gurrandazlara haýsy tebibiň ýa-da dermanyň em boljakdygyna göz ýetirmek üçin pal atdyrypdyr. Hiç kim onuň derdine em tapmandyr.

Şol döwürlerde garrap, halys tebipçilikden galan bir haýýar kempir pursatdan peýdalanylyp, hana em buýrup, uly baýlyga eýe bolmak maksady bilen, Hywa hanynyň huzuryna gelýär. Oýlan

emlerinden göwnühoş halda, handan bir çemçe ganynyň geçilmegini sorap, em salgy berýär. Oňa ýüzi açylmadyk 40 sany ýaş gyza el gatsa, derdinden halas boljakdygyny mälim edýär. Han wagty hoş bolup, kempire köp pul berip, gymmatbahaly sowgatlar berip, ony öýüne ugradýar. Gabap saklap oturan tebiplerine we gurrandazlaryna bolsa jogap berip goýberýär. Aslynda kempir «Han dert çekip güýçden gaçandyr, 40 gyza el gatyb bilmez. Soňra-da men jezadan gutularyn» diýen niýet bilen, şeýle elhenç em buýrupdyr. Şondan soň Hywa hany hana mynasyp owadan gyzlary ýygnamagy öz soraýan welaýatlaryna höküm edipdir. Gyz ähli milletlerden ýygnanypdyr. Şonda han üçin bir türkmeniň gyzyny hem zorluk bilen alyp gaýdýarlar. Ýaňky gyzy alyp gaýdylan türkmen namysa çydaman, Hywa hanynyň ýanyna gelýär. Hywa hany ony öldürip, kellesini naýza ildirip, kelläň gapdalynda «Namys yzarlap gelen türkmeniň kellesi» diýen ýazgy goýýar. Sebäp bilen Hywa gelen Jüneýit hanyň gözü sol ýazga düşende, dabanya ot basylan ýaly bolup, yzyna dolanýar. Obasyna gelip, namysly ýigitlerden atly-ýaragly nöker jemläp, Hywa gelýär.

Hywa hanyndan ýaňa içleri tütap duran goşunbaşylary, nökerler, ähli ilat hem Jüneýit hana tarapdar bolýarlar. Şeýdip Hywanyn azgyn hanynyň kellesi alynýar. Soňra Jüneýit han ählu Hywa ýurdunyň emeldarlaryna, wezir-wekillerine maslahat edip, Hywa täzeden han belleýär. Jüneýit handa han bolmak niýeti-de bolmandyr. Jüneýit hanyň döwründe ogurlyk, talaňçylyk, aýagy egri basmaklyk aýalda-erkekde bolmandyr. Namyslaryny ýere dökeninden ölenini yüz paý oňat görýän sylaşykly halk bolupdyr.

Jüneýit han näme iş etse-de, hemise il bähbidini arapdyr. Onda millet saylamak ýa-da ogul-gyzyna, öz ýakyn garyndaşlaryna başga hili seredip, gol ýapmak, baýlyk toplamak niýeti bolmandyr. Ol türkmeniň ähli tireleriniň han-beglerine birikmek üçin ilçi, töwellaçy ýollapdyr. Jüneýit han ýurt soran ýyllarynda bir adamyň pully gapjygy gaçan ýagdaýynda, sol gapjygyň iki tarapyndan sowlup geçirilipdir. Eýesi gelip el urýança bir adam hem sol pully gapjyga el urmandyr, hatda ony almak barada pikir etmegi-de uly günä hasaplapdyrlar. Hatda

ondan aňyrdar uly jenaýar bardyr diýip çaklama edilmändir. Hemise ululara hormat bilen geňeş salnypdyr. Jüneýit hanyň tutýan ýoly erbedem däldi» diýip, makalada Şyhnazar aga gürrüñini soňlayar.

Gazanjyk, Gyzylarbat etraplarynda ýaşy ýetmiše ýetip barýan adamlardan (90-njy ýyllarda -t.b.) Jüneýit han barasynda öwgüli sözleri eşitmek bolýar. Şolaryň biri barada söhbet açalyň. Oňa **Şyhy aga Teke ogly** diýýärler. Emgek baryny görüp, öz iline sag-aman gowşan adam. Ol Isgender obasynda ýaşap, birki ýyllykda ýurduň täzeledi. O pahyr aşa zehinlidi. Şyhy aganyň saglygyny soramaga öýüne bardym. Çaý başynyň gürrüni başlady. Gürrüñden-gürrüñ çykarlary, Jüneýit han barada gürrüniň üsti açyldy. O pahyr hanyň adyny «Han Jüneýit» diýip tutdy.

«Han Eýrana geçmek maksady bilen, Ortaguýuda birnäçe aýlap goş basyp ýatdy. Sowet döwleti ony ýek görse-de, il-gün oňa aşa sarpa goýýardy. O döwürdr Hywa kerwen gurap argyşa gidilerdi. Hywa ýoly han Jüneýdiň üstünden geçerdi. Olaryň Han bilen özara gatnaşygy, arkalaşygy bardy. Bardy-geldi han Jüneýit bir baýa ýumuş salsa, onuň bitmejek gümany bolmazdy. Weli kakaň (belli baý) owadan al sakar aty bardy. Ony toýa-tomaşa diňe özi münerdi. Han Jüneýit iki sany alaşa iberip: «Weli baý aty maňa bersin» diýip, sargyt edende, şol aty berip goýberdi. O wagtlar bedewleri adamlar öz başyna deňärdi. Han Jüneýidiň atlary kowsa ýetýän, gaçsa gutulýan bedewler bolupdyr.

*«Han Jüneýit döwlet bilen ýaraşyk etjekmiş» diýen gürrüñ il içine ýaýrap başlady. Ol ýaraşyk ugra barmandyr. Sondan soň «Han Jüneýit Eýran geçjekmiş» diýen habar eşdilip başlandy. Biz şol ýyllarda Gyradeňde ýaýlalardyk. Gyş aýyna çenli oturardyk. Gyşyň başynda gyşlanylýan ýerlere, mal üstüne bölek-bölek bolup göcerdik. Eşidilen habar dogry bolup çykdy. 1928-nji ýylyň güýzüniň soňky aýynda han Parawbibi obasynyň gündogaryndan, **Musanyň gädiginiň** üsti bilen geçip, Gyradeň oýuna geldi.*

Biz mal-garasynyň suwsuzdygyny biliп, ýol ýakasyndaky guýyň

*başyna ýygnanyp, dört-bäs ahyry suwdan dolduryp goýupdyk. Han Jüneýde suwuň taýýarlygyny habar etdik. Ol: «Eden aladaňza Taňry ýalkasyn! Men suwlanmaýyn. Geçip gideýin. Bilip bolmaz pelek işini, soň bir wagtlar Jüneýit hanyň lesgerini suwlandyrypsyňyz diýip, başyňza ýok oýun salmaklary ahmaldyr. Menden size hiç wagt zeper ýetmesin» diýip, nökerleri bilen geçirip gitdi. Hanyň aty bozdy (akdy). Han Jüneýit bihal adam däl eken. 8-9 ýıldan soňra NKWD-äň jansyzlary: «Han Jüneýde kömek edipsiňiz» diýen ýalan töhmet bilen, birnäçe mysapyr adamlaryň başyna ýetdiler. Şolaryň biri-de mendim. Han Jüneýit şol gidişine **Ejegül çoňňalyň** gündogaryndaky şyr takyrlykda ýük ýazdyrýar. Niredendir bir ýerden **Ýegejan hajy** gelýär. «Ýegejan hajy Burkut atanyň ýerdäki wekili» diýerdiler. Şeýle bolmagyda ahmal. Ony gören, bilyän adamlardan hazırlı-bu güne çenli ýaşap ýörenler tapylýar. O pahyry men-de telim gezek gördüm. Hudaýyň bendesi, il-gün «Ýegejan kaka, ýer-ýurt ýagyna mätäç» diýip duýdursa, haýsy-da bolsa bir depäniň üstüne çykyp bürenip, gözýaş etse, Hudaý tarapyn ýagyn ýagardy. Belkem, Ýegejan haja sataşjagy han Jüneýide-de Hudaý tarapyn aýan bolandyr. Muny Alla bilmese adam bilmeýär. Garaz, Ýegejan kaka, şol şyr takyryň golaý günbataryndaky galbanyň üstüne çykyp, bürenip ýatyp, gözýaş edipdir. Han ýağşy suwlananyndan soň ýola rowana bolýar. Etrek derýasyna baryp Harolumdan geçmeli bolanda, kiçiräjik çaknyşyk bolýar. Şol ýerde üsti ýükli maýasy batyp galýar. Soňra il-gün ol maýany batgadan çykaryp, han Jüneýide eltip berýärler. Şol mahal hanyň 50-60 nökeri bardy. Olaryň arasynda biziň tanaýan adamlarymyzdan öz ogly Eşşi, Körje, Mergen, Guljan gülek dagy bardy» diýip, Şyhy aga sözünü tamamlady.*

Alymlarymyzyň, taryhçylarymyzyň öñünde türkmeniň doğruçyl, hakyky, hususy taryhyny, täzeče taryhyny döretmek ýaly abraýly, jogapkärli wezipe bar.

Ýurdumyz Garaşsyzlygyny alanyndan soň mekdep okuwçylaryna Türkmenistanyň hakyky taryhyny öwretmegiň uly syýasy ähmiýeti boldy. Hakyky taryhymyz, asyllı däplerimiz adama howa ýaly gerek bolup duran pákize durmuşda arassa ahlak,

ynsanperwerlik, Watany, halkymyzy söýmek ýaly häsiýetleri terbiýelemekde bahasyna ýetip bolmajak gymmatlykdyr.

Türkmenistanyň Bilim ministrliginiň IV klas üçin «Türkmenistanyň taryhy» okuw programmasyna Jüneýit han, Eziz han diýen temalar girizildi IV klasyň taryh mugallymlarynyň elinde şol tema degişli gollanma ýokmuka diýip oýlandym. Olara delalaty deger diýen niýet bilen, şu makalanyň başyny çatdym. Ýokardaky hanlar barasynda Garaşhan ogly Ýomudskininiň «Türkmenler we rewolýusiýa» diýen eserinde giňişleýin berlendir.

1916-njy ýylyň gozgalaňy, Mergen arçyn, Esen han, Babagylyç, Madritow barasynda «Atbaýrak» romanymda giňişleýin arhiw materillary bardyr.

Tatar ÜÝŞMEKOW. Taryhy makalalar